

Наукові видання є ваговою складовою національних документально-інформаційних ресурсів. Основна соціальна функція цих видань полягає у забезпеченні первинною науковою інформацією суспільства та ознайомленні громадян зі змістом наукової спадщини, одночасно, як матеріальна форма руху наукового знання, вони виконують соціально важливу функцію фіксації наукових пріоритетів і виступають засобом наукових комунікацій. Тому цілком закономірно, що і на початку ХХІ століття науковій книзі, у найширшому розумінні терміна, було приділено значну увагу як у книгознавчих і бібліотекознавчих дослідженнях, так і у дослідженнях академічного наукового книговидання [1, 2, 3 та ін.]. Певний час дослідниками лише окреслювалися майбутні перспективи функціонування наукових видань в електронній формі – в аспекті розвитку наукових електронних бібліотек, їх наповнення як сучасними виданнями, так і електронними копіями "золотого фонду" наукової думки [1, с. 142–143, 152–154], електронної видавничої діяльності, кооперації бібліотек і видавництв та спільної організації робіт зі створення електронних колекцій в інтересах учених [2, с. 221–223, 259–263]. Накопичений досвід, розвиток мережевих електронних ресурсів у глобальному світі, інтеграційні процеси в освіті і науці поставили на часі питання представлення електронних журналів у системі інформаційних ресурсів бібліотек [4], проведення аналізу проєктів представлення всіх видів наукових видань в інтернет-просторі і перспектив їх розвитку [5, 6, 7], визначення перспективи переходу від локальних проєктів до консолідованого ресурсу відкритого доступу [9].

Для визначення оптимальних шляхів і перспектив представлення наукових видань саме в електронному середовищі слід враховувати такі фактори: світові тенденції представлення наукової інформації, зокрема і міждержавні ініціативи; поява "відкритих архівів" як альтернативна модель наукової комунікації; врахування потреб нового покоління користувачів; рівень державної підтримки книговидавничого та науково-інформаційного напрямів діяльності тощо.

Найвпливовішим фактором слід вважати світові тенденції представлення наукової інформації. Постійно збільшується кількість освоєного науковими та бібліотечно-інформаційними установами сегменту мережевих ресурсів – наукових електронних журналів.

На сьогодні динаміка така. За перше десятиріччя ХХІ ст. електронних журналів нараховано 60 тис. назв, 2500 з них є оригінальними (електрон-

ними), а понад 90 % друкованих журналів уже мають електронну форму. За даними *Ulrich's International Periodicals Directory* на рубежі століть кількість електронних журналів зростала дуже стрімко: 27 назв – у 1991 р., близько 2 тис. – у 1996 р., майже 7 тис. – у 1998 р., до 11 тис. – у 1999 р., понад 15 тис. – у 2003 р., 45 тис. – у 2006 р., понад 60 тис. – у 2009 р. [4, с. 84].

Існує багато прогнозів щодо розвитку електронних журналів, зокрема і наукових, у майбутньому [4, 7]. Якщо спиратися на стратегію безпаперового суспільства у XXI ст., за якою найближчим часом друкована спадщина людства буде оцифрована і доступна через засоби телекомунікації – випуск друкованих журналів буде припинено взагалі, існуватимуть лише оригінальні електронні. Обережніший прогноз – ще є 15–20 років, поки паперові та електронні журнальні видання існуватимуть паралельно. Крім того, висловлюється думка, що ера журналів завершиться взагалі і відбудеться перехід на статейно орієнтовану модель поширення інформації як більш оперативну. Сьогодні ініціатива відкритого доступу та створення відкритих архівів досить активно розвивається і настане час, коли вона конкуруватиме з наявною журнальною моделлю.

Зокрема, на сайті НБУВ представлена загальновідома база даних журналів відкритого доступу *DOAJ (Directory of Open Access Journals)*, яка охоплює понад 3 тис. безкоштовних рецензованих електронних наукових журналів. Також слід звернути увагу на проект *OARE (Online Access to Research in the Environment)*, у базах даних якого представлено близько 2 тис. назв наукових журналів природничонаукової тематики провідних світових видавництв та більш ніж 200 наукових організацій та асоціацій.

Не меншу популярність у науковому світі, поряд із журналами відкритого доступу, мають ресурси "самоархівування", що передбачають розміщення авторами електронних версій власних розробок у загальнодоступних архівах електронних документів.

Першим і найвідомішим прикладом реалізації такої стратегії вважають *arXiv ("e-print")*-сервер електронних публікацій з фізичних та математичних дисциплін, США; у 2009 р. архів містив уже понад 500 тис. статей). Така модель стала досить успішною, адже публікації архівувалися власне дослідниками і безкоштовно доступні для всіх. Зархівовані публікації розміщують переважно в тематичних або університетських репозитаріях (*arXiv.org* – фізика, математика, комп'ютерні науки; *BioMed Central* – біологія та медицина; *E-LIS* – бібліотечна справа та інформаційні технології та ін.).

З 2001 р. почала поширюватись нова модель наукової комунікації, так звана Будапештська ініціатива відкритого доступу (*BOAI*), що має дві складові – відкриті електронні тематичні та/чи інституційні репозитарії та журнали відкритого доступу. Відкритий доступ працює за принципами: доступності наукової інформації через публічний інтернет (користувач має можливість читати, завантажувати, копіювати, розповсюджувати, друкувати, шукати повні тексти статей чи через посилання зв'язуватися з ними,

використовувати їх з будь-якою іншою законною метою без фінансових, юридичних чи технічних бар'єрів, окрім тих, що пов'язані з доступом до Інтернет), та покриття всіх коштів за рахунок автора чи його інституції і потім організації безкоштовного доступу всіх бажаючих, а не через організацію передплати [4, с. 100]. На початок 2009 р. цю ініціативу підтримали 5 тис. осіб та майже 500 організацій з усього світу, у тому числі 48 установ з України.

Статистика свідчить, що розміщення статті в Інтернет у відкритому доступі збільшує число "паперових" посилань на неї у три–п'ять разів!

Тепер зацентруємо увагу на електронному сегменті представлення наукової інформації в Україні. З цією метою проаналізуємо загальнодоступні ресурси сайтів Президії НАН України, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ), науково-дослідних інститутів системи НАН України і відзначимо базові тенденції у розвитку наукового книговидання. Отже, вітчизняні реалії.

Пріоритетним проектом для аналізу в даному контексті визначаємо загальнодержавний депозитарій "Наукова періодика України", який був започаткований як "Загальноакадемічний портал наукової періодики" (НБУВ; проект отримав розвиток відповідно до постанови Президії НАН України від 05.04.2006 р. № 96 "Про організацію мережевого інформаційного забезпечення наукових досліджень"). Головною метою проекту було визначено концентроване представлення відомостей про найновіші результати теоретичної і прикладної діяльності НАН України, основним напрямком розвитку – включення інформаційних ресурсів порталу до міжнародної системи наукових електронних комунікацій. Портал включає три інформаційні складові – перша подає загальні відомості про наукову періоду (засновник видання, періодичність виходу, редколегія, контактна інформація та інше); друга розкриває зміст журналів на основі загальнодержавної реферативної бази даних "Україніка наукова" (поповнюється з 1998 р. Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України і НБУВ за участі Національної наукової медичної бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського). Третя складова була спрямована на отримання повних текстів статей. Спочатку доступ до статей забезпечувався у більшості випадків гіпертекстовими посиланнями на існуючі в Інтернет електронні версії журналів, які знаходяться на сайтах академічних установ. Передбачалося поступове перенесення електронних версій журналів (за умови згоди засновника) на портал, де вони мали б бути представлені на єдиній платформі з інтегрованою пошуковою системою.

У 2007 р. рамки проекту були розширені – зібрання академічних журналів трансформувалося в загальнодержавний портал наукової періодики. Реалізація проекту сприяє зміцненню інформаційної бази для підтримки інноваційної діяльності та супроводження процесу суспільних реформ у державі, включенню національних інформаційних ресурсів у

міжнародну систему наукових електронних комунікацій, формуванню позитивного іміджу української науки. На сьогодні портал "Наукова періодика України" має п'ять інформаційних складових. Четверта й п'ята інформаційні складові порталу – це зібрання "Наукові біографії вчених, діячів науки та техніки України" та "Наукові установи України", їх призначення – сприяння встановленню семантичних зв'язків між суб'єктами й об'єктами документальних наукових комунікацій, тобто підтримка когнітивного напрямку розвитку Порталу.

Додатковий поштовх для наповнення третьої складової проекту дав спільний наказ ВАК України та НАН України від 07.07.2008 р. № 436/311, яким, з метою забезпечення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства у знаннях, вдосконалення механізму оприлюднення творчого доробку науковців, був затверджений порядок передавання електронних копій періодичних друкованих наукових видань на зберігання до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

І якщо на квітень 2008 р. на порталі була розміщена інформація про 452 журнали та збірники наукових праць, лише 10 % з яких було представлено з повними текстами статей (безпосередньо на сайті НБУВ або на сайті відповідної наукової установи, вищого навчального закладу тощо), то сьогодні зібрання "Наукова періодика України" є загальнодержавним депозитарієм електронних копій журналів і збірників наукових праць України і містить понад 250 тис. електронних копій статей з більш як 1300 часописів. У середині березня 2010 р. лише за добу було зафіксовано 252 тис. звернень користувачів до електронних копій періодичних видань (<http://nbuv.gov.ua/portal/stat.html>).

Також, відповідно до "Положення про електронні наукові фахові видання" (2004), НБУВ здійснює збереження цих видань, включення інформації про статті з них до загальнодержавної реферативної бази даних, розміщення видань на сайті та забезпечення безкоштовного доступу до повних текстів статей. У 2008 р. у даному проєкті брали участь 14 наукових періодичних та продовжуваних видань, 2010 р. – 28 видань з різних регіонів країни, засновниками яких є вищі навчальні заклади (університети, академії) різного відомчого підпорядкування, наукові установи академії педагогічних і медичних наук України, державна галузева бібліотека.

Суто академічна періодика представлена в "Науковій електронній бібліотеці періодичних видань НАН України" (*NASPLIB*) (www.dspace.nbuv.gov.ua:8080), на жовтень 2010 р. було представлено 85 назв журналів, 769 випусків, понад 11 тис. статей. Веб-сайт підтримується Інститутом програмних систем. Даний ресурс є бібліотекою відкритого доступу, передбачає безкоштовний доступ читачів до наукової інформації з Інтернет з правом читати, завантажувати, копіювати, розповсюджувати, друкувати, проводити пошук, посилатися на повнотекстові статті, індексувати, тобто використовувати її ресурси з законною ціллю, без фінансових, юридичних

і технічних перешкод, що відповідає Будапештській ініціативі відкритого доступу. Внутрішня організація даної наукової електронної бібліотеки зручна для користування, є можливість пошуку за розділами та колекціями, датою випуску, авторами, назвами, темами. Проте, на відміну від порталу "Наукова періодика України", статті, представлені у *NASPLIB*, не доступні при інформаційному пошуку через пошукові системи Інтернет.

Фонд електронних видань, представлений на сайті НБУВ (www.nbuv.gov.ua), включає понад 68 тис. документів, серед яких 49 тис. текстів авторефератів дисертацій, захищених в Україні після 1997 р., понад 18,5 тис. статей з періодичних видань, 400 електронних версій книг та окремих текстів. Центр бібліотечно-інформаційних технологій НБУВ веде цілеспрямовану діяльність з залучення наукових установ та навчальних закладів з метою включення інформації про їхні публікації в електронний фонд задля повнішого представлення результатів наукових розробок у світовому інформаційному просторі.

Окремим сегментом електронного представлення наукової інформації стають загальнодоступні тематичні зібрання публікацій. Зокрема, у проєкті універсальної спрямованості "Наука – суспільству", який сприяє популяризації досягнень академічної науки, подано звіти НАН України, суспільно значимі (проблемні, прогностичні, аналітичні) версії публікацій вітчизняних та закордонних учених. Тут представлено повні тексти національних доповідей "Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015" (К., 2009), "Соціально-економічний стан України: наслідки для народу і держави" (К., 2009).

Крім того, на розділі сайту НБУВ "Публікації Інституту архівознавства" для користувачів є повнотекстові версії таких значимих для Академії видань як "Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя заснування" (К., 2008; укр., рос.), "Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Документи і матеріали" (К., 2008; у 2-х частинах), "Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Документи і матеріали" (К., 2007; у 2-х частинах) та інші видання.

При цьому безпосередньо на порталі Президії НАН України (www.nas.gov.ua) у концентрованому вигляді такого типу ресурси не представлено. Лише на першій сторінці порталу у розділі "Звіти" наведено тексти коротких річних звітів про діяльність НАН України (1999–2009). Посилання на деякі важливі публікації дає підрозділ "Новини" розділу "Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України". У ньому повнотекстово представлено два випуски збірника статей "Наука України у світовому інформаційному просторі", актуальну для теми нашого дослідження статтю ученого секретаря Науково-видавничої ради (НВР) НАН України А.І. Радченко "Періодика майбутнього – паперова чи електронна?" (Наука і наукознавство, 2010, № 2), публікації голови НВР Я.С. Яцківа. Ці публікації у поєднанні з інформацією звітів НВР (1999–2009), добре структурованими та організованими каталогами книжкових та періодичних видань дають уявлення про динаміку та

структуру друкованої продукції НАН України. Проте на часі створення комплексного повнотекстового ресурсу видавничої продукції НАН України, можливо, на початку – за рахунок гіпертекстових посилань на ресурси сайтів академічних інститутів і видавництва, а з часом – єдиного, де були б представлені на спільній платформі в електронному вигляді як сучасні видання (монографічні, довідкові, енциклопедичні, періодичні тощо), так і архівні колекції. Адже досі залишаються доступними здебільшого лише у паперовому вигляді цикли наукових публікацій та монографічних досліджень видатних учених України, яким присуджуються академічні премії, видання у межах спеціальних проектів "Наукова книга", "Наукові переклади", "Наука для всіх".

Слід зазначити, що електронні версії журналів, періодичних збірників, матеріалів конференцій, а інколи і монографічних видань доступні на сайтах установ НАН України. 2008 р. вибіркового аналізу наповнення сайтів (перевагу було віддано установам соціогуманітарного спрямування) продемонстрував найбільше представлення електронних версій статей із періодичних збірників, досить вибірково були представлені авторські та колективні монографії. При цьому динаміка представлення інформації на сайті індивідуальна для кожної установи, зокрема, на сайті Інституту історії НАН України у квітні 2009 р. було представлено понад 10 тис. бібліографічних позицій та 3 700 повних текстів статей, розділів монографій, збірників, окремих книг; на червень 2010 р. – це вже майже 24 тис. бібліографічних позицій та 7 700 повних текстів.

Проведене у 2010 р. дослідження інформаційно-бібліотечних складових сайтів науково-дослідних установ (НДУ) НАН України засвідчило, що лише на 16 сайтах НДУ є посилання на повні тексти окремих видань, представлених у бібліографічних переліках [8, с. 4], на сайтах НДУ можна знайти інформацію про понад 100 періодичних видань, котрі представлені, здебільшого, як архіви номерів з посиланням на зміст і двомовні анотації; на повні тексти статей своїх журналів частково посилаються лише 22 установи [там само, с. 5].

Певну кількість наукових публікацій в електронному вигляді містять персональні сторінки чи сайти науковців, сайти українських наукових груп тощо.

Отже, установами НАН України накопичено достатній досвід як створення окремих ресурсів, так і розвитку цілих проектів представлення власних видань в електронній формі. Представлення періодичних наукових видань як ресурсу відкритого доступу реалізується у межах загальнодержавного депозитарію "Наукова періодика України", проекту "Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України" тощо. Електронні версії авторефератів дисертацій, захищених в Україні після 1997 року, представлені в фонді електронних видань НБУВ. На часі створення комплексного ресурсу повнотекстових версій сучасної академічної видавничої продукції у поєднанні з цифровими копіями найбільш значущих видань і

документів (архівних матеріалів, офіційних документів) попередніх років. Реалізацію даної ідеї можна представити як окремий проект загальнонаціонального значення.

Не менш потужним ресурсом володіють вищі навчальні заклади, їх бібліотеки та інформаційні центри. Важливий крок з наповнення наукового інформаційного простору роблять університети України. У січні 2009 р. розпочато проект "*UkrE-Lib*: Електронна бібліотека: Центри знань в університетах України", реалізація якого дасть змогу забезпечувати, підтримувати та удосконалювати інформаційну базу, необхідну для навчальної та науково-дослідної роботи українських учених і фахівців. Одне з передбачених проектом завдань – створення відкритих університетських архівів (інституційних депозитаріїв) для вільного розміщення в Інтернеті публікацій українських учених та забезпечення обміну інформацією між Україною та світовою академічною громадою [10, с. 4].

Проте у загальнонаціональному масштабі наявні он-лайн джерела наукової інформації в Україні є розпороченими і не мають належної підтримки в аспекті їх інтеграції та організації довготермінового зберігання і збереження.

Сподіваємось, що у подальшому цьому сприятимуть, крім відомчих ініціатив та окремих міжвідомчих і міжнародних проектів, реалізація заходів щодо виконання цілого ряду законів, реалізації державних програм тощо. Зокрема, відповідні пріоритети закладено у Законі України "Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки" від 09.01.2007 р., Державній програмі "Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці на 2006–2010 р." та інших важливих документах.

Так, Державна цільова програма популяризації вітчизняної книговидавничої продукції на 2009–2012 рр., схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.05. 2008 р. № 772-р (дію якої подовжено до 2015 р.), передбачає наповнення українського сегмента Інтернет новими інформаційними ресурсами стосовно вітчизняного книговидання, використання сучасних інформаційних технологій для розповсюдження інформації про видавничу продукцію країни та інші стратегії і проекти. Наукові видання не виокремлюються у межах даної програми як пріоритетні (головну увагу приділено освітньо-просвітницькій, художній та дитячій літературі), проте передбачено проведення низки досліджень і заходів, що сприятимуть розвитку сфери наукового книговидання, зокрема розвиток інтернет-проектів з популяризації книжкової продукції.

Концепція Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи "Бібліотека – XXI", схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.12.2009 р. № 1579-р, виконуватиметься протягом п'яти років, починаючи з 2011 р. як складова Національної програми інформатизації. Програмою "Бібліотека – XXI" передбачається: удосконалення нормативно-правової бази з

питань статусу електронних інформаційних ресурсів, розміщених в Інтернет, статусу електронних видань, що не мають друкованих аналогів (це безсумнівно стосується і наукових видань такого типу); створення загальнодержавних тематичних колекцій документів шляхом переведення в електронну форму видань і рукописів, що зберігаються у бібліотечних, архівних і музейних фондах України; забезпечення доступу до зазначених фондів і колекцій з використанням Інтернет тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Воскобойнікова-Гузєва О.* Наукові видання у фонді Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : монографія / О. Воскобойнікова-Гузєва ; наук. ред. О.С. Онищенко; НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2004. – 179 с.
2. *Госина Л.И.* Издательская и библиотечная деятельность Российской академии наук в информационно-культурном пространстве : монография / Л.И. Госина ; Науч. центр исслед. истории кн. культуры. – М. : Наука, 2004. – 264 с. – (Кн. культура в мировом социуме: Теория, история, практика).
3. *Васильев В.И.* Российская академия наук в системе научного книгоиздания на постсоветском пространстве / В.И. Васильев; Науч. центр исслед. истории кн. культуры. – М. : Наука, 2007. – 101 с.
4. *Ярошенко Т.О.* Електронні журнали в системі інформаційних ресурсів бібліотеки : монографія / Т.О. Ярошенко. – К. : Знання, 2010. – 215 с.
5. *Воскобойнікова-Гузєва Е.В.* Научная книга в электронной среде / Е.В. Воскобойнікова-Гузєва // Книжная культура. Особенности становления и развития : материалы рос.-укр. форума. – М.; К., 2008. – С. 26–29.
6. *Воскобойнікова-Гузєва Е.В.* Факторы и тенденции развития научных изданий в электронной среде / Е.В. Воскобойнікова-Гузєва // Книжная культура : Опыт прошлого и проблемы современности: материалы междунар. науч. конф., Москва, 18–19 дек. 2008 г. – М., 2008. – С. 87–90.
7. *Радченко А.І.* Періодика майбутнього – паперова чи електронна? / А.І. Радченко // Наука та наукознавство. – 2010. – № 2. – С. 46–50.
8. *Здановська В.* Інформаційно-бібліотечний складник сайтів науково-дослідних установ НАН України / В. Здановська // Бібл. вісн. – 2010. – № 3. – С. 3–7.
9. *Воскобойнікова-Гузєва О.* Академічні видання України в Інтернет-просторі: реалії і перспективи / О. Воскобойнікова-Гузєва // Наук. пр. нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – К., 2010. – Вип. 27. – С. 14–21.
10. *Ярошенко Т.* Проект "Електронна бібліотека: центри знань в університетах України" – інновації через співробітництво / Т. Ярошенко // Бібл. вісн. – 2009. – № 3. – С. 3–5.